

Câhiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevi Dönemi Hitabeti

Abdurrahman BAŞÇI*

Özet ► Hitabetin genel tarihi incelendiğinde, yazılı bir edebiyatı bulunmayan câhiliye dönemindeki Arapların sözlü edebiyata yöneldikleri ve bu dönemdeki eserlerini hitabetle kalıcı hale getirdikleri görülecektir. İslâmiyet'in gelişiyile Kur'an-ı Kerim sayesinde daha da güçlenen hitabet sanatı, Emevi devrinde doruk noktasına ulaşmıştır. Bundan dolayı Emevilere ait hitabe örnekleri, İslam hitabetinin zengin edebî koleksiyonunu yansıtmaktadır. Bu makalede câhiliye, Sadru'l-İslâm ve Emevi dönemi hitabeti kısaca incelenecektir. Ayrıca her üç döneme damgasını vuran meşhur hatipler ve seçkin örnek hitabeler görülecektir.

Anahtar Kelimeler: Hitabet, Hatip, Emevi, İslâm, Cahiliye

Abstract ► When the history of the Oratory is examined, it will be observed that Arabians who did not have a written literature in the pre-Islamic age of ignorance went towards oral literature and made their works in that era permanent through the Oratory. The Oratory became stronger through the Quran with the birth of Islam and it reached its apogee in the period of Umayyad. Therefore, the patterns of the oration that belongs to the Umayyads reflect large literary collections of the oratory of Islam. The purpose of the article is to study pre-Islamic age of ignorance, the era of Sadru'l Islam and Umayyad briefly. Moreover, famous orators and outstanding oratories will be seen in the article.

Key words: Oratory, Orator, Umayyad, Islam, Pre-Islamic age of ignorance

Giriş

Hitâbet (الْحِطَابَةُ) ; "insanlar karşısında hitap etmek, konuşmak"¹ veya aynen hitâb (الْحِطَابُ) gibi mastar olarak kullanılan hatâbe (حِطَابَةٌ) lafzı ile maksadını muhataba bildirmek, anlatmak ve delil ile ikna etme² anlamlarında kullanılmıştır. Yani hitabetin lügat / kelime yönünden, topluluğa hitap ya da cami vb. dinî

* Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı Doktora öğrencisi.

¹ Ahmed el-Âyid v.d., *Mu'cemu'l-Arabîyyü'l-Esâsiyyü*, Lârûs, Tunus, 2003, s. 404.

² Ali Mahfûz, *Fennu'l-Hatâbe*, Dâru'l-İ'tisâm, y.y.y., t.y., s. 13.

mekânlarda cemaat karşısında hutbe ile vaaz gibi dinî konuşmalar yapmak vb. kavramları karşıladığını görüyoruz.³ Bir kısım uzmanlar ıstılahi (terim) açısından hitabeti, insanların fikir, dava vb. durumları diğer insanlara duyurmak maksadıyla kullanılan araç⁴ olarak açıklarken, bazıları da “muhatapı etkileme sanatı”⁵ olarak görüp onun sanat yönüne vurgu yapmaktadırlar.

Câhiliye: Arapların İslâm dininden önceki dinî, sosyal, ilmî ve kültürel yönden cehaletle geçirdiği hayata ve bu döneme “el-Câhiliyye” denir.⁶ Ayrıca câhille bozgunculuğu, serkeşliği, bilgisizliği ve kibri ifade eden bir ahlâk terimi⁷ kastedilmektedir.

Sadru'l-İslâm:

Sadru'l-İslâm: İslâm Peygamber'i Hz. Muhammed'in (1/622) Mekke'den Medine'ye hicretiyle başlayıp Emevilerin kuruluşuna kadar devam eden (40/661) zaman dilimidir.⁸ Diğer bir ifade ile Asr-ı saadet ve Râşit Halifeleri içine alan ilk İslami dönem Sadru'l-İslâm'dır.

Emeviler:

İlk İslâm hânedanı olarak tarihlere geçen ve ismini hanedanın ilk halifesi Muâviye'nin mensup olduğu “Benî Ümeyye” kabilesinden alan Emeviler, Râşit

³ *Mucemu'l-Vasit*, 4.bs., Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, Mektebetu's-Şurûku'd-Duveliyye, Kahire, 2004, s. 242.

⁴ İsmail Lütfi Çakan, *Dinî Hitabet (Çeşitleri-İlkelere-Örnekleri)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998, s. 15.

⁵ Mehmet Doğru, *Hitabet*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 15.

⁶ Demiryak, Savran, a.g.e., s.1-2, 135.

⁷ Mustafa Çağrı, “Cehâlet”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, VII, 218.

⁸ Kenan Demiryak, Ahmet Savran, *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 1993, s. 35.

halifeler devrinden (632-661) sonra 661-750 yıllarını içine alan bir dönem içerisinde hüküm sürmüştür. Suriye'nin Dımaşk şehri bu devletin merkezidir.⁹

Emeviler dönemi hitabeti, İslâm edebiyatı tarihi yönünden büyük bir önem taşımaktadır. Emevilerde hitabetin çeşitliliği ve sözlü edebiyatı yansıtan kaynaklar açısından zengin olması ve hitabetin sanat yönünden bu sırada zirve yapmıştır. Hitabetin toplumlara sürükleyici ve istenilen durumlara yönlendirici edebî bir sanat oluşu ve ilkçağlardan bu yana her zaman beşer tarihindeki değerini koruması ve Arap edebiyatında da büyük bir öneme sahip olması, bu konuyu incelememize vesile olan önemli etkenlerdendir.

Bu çalışmada ilk olarak câhiliye dönemi hitabetini hazırlayan ve geliştiren sebepler, bu sırada hitabetin çeşitleri, câhiliyede meslek olarak hatiplik ve meşhur hatipler; ikinci olarak, İslâmiyet'in doğuşunda hitabetin önemi, Sadru'l-İslâm döneminde İslâm hitabetinde göze çarpan belirgin özellikler, İslâmî hitabetin çeşitleri ve en meşhur hatipler ele alınacaktır. Makalemizin son bölümünde Emevi hitabeti değerlendirilecektir. Emevi döneminde hitabetin gelişmesi ve parlamasının en önemli amilleri, hitabetin genel konuları ve bu döneme damgasını vuran meşhur hatipler, ayrıntısıyla verilecektir. Ayrıca ismi geçen bu üç döneme ait olarak meşhur hatiplerin hitabelerinden en seçkin örnekler verilecektir.

A. Câhiliye Dönemi Hitabeti

Câhiliye, Hz. İsa (a.s.)'dan Hz. Peygamber (s.a.v.)'e kadar geçen devir için özel bir tabir¹⁰ ve Araplar'ın İslâm öncesi dinî ve sosyal hayat anlayışını ifade eden bir terim olarak da kullanılır.¹¹ Diğer bir görüşe göre câhiliye, bir buçuk asır olan bir zaman dilimini ve İslâmiyet'in zuhuru ile sona eren bir dönemi içine alır.¹²

⁹ İsmail Yiğit, "Emeviler", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1995, XI, 87.

¹⁰ Demirayak, Savran, a.g.e., s.1.

¹¹ Mustafa Fayda, "Câhiliyye", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, VII, 17.

¹² Ali Mahfûz, *Fennu'l-Hatâbe*, Dâru'l-İ'tisâm, y.y.y., t.y., s. 21-22.

Arapların milletçe fesahate ve belâgate düşkün olmaları, câhiliye döneminde hitabetin doğuşuna zemin hazırlayan en önemli bir faktördür.¹³ Câhiliye devri hitabetinin Arap edebiyatındaki yeri tartışılmayacak kadar önemlidir. Daha sonra belirtileceği üzere İslâmi hitabetin doğuşunda da, câhiliye hitabeti etkisini sürdürmüştür. Câhiliye şiiri ve hitabetinin konuları, İslâmî hitabete uyarlanmış ve dinî bir kışve giydirilmiştir.¹⁴

Câhiliyede hatipliğin seçkin bir meslek oluşu¹⁵ ve toplumda şair ve hatiplere çok rağbet edilmesi,¹⁶ sözlü edebiyata işaret eden şiir ile hitabetin toplum üzerinde önemli derecede etkin bir rolü olduğunu göstermektedir. Okuma yazma oranının gayet düşük olduğu bu sırada, şair ve hatiplerin halkı etkilemek için en çok müracaat ettikleri usul, şiir ve hitabettir.¹⁷ Çünkü insanları etkileme, onları ikna etme ve güzel konuşabilme sanatı olan hitabeti, irticalî olarak gayet iyi kullanan hatiplerin ağzından çıkan bir kelam, o dönemdeki halkı barışa veya savaşa sürükleme gücüne sahiptir.¹⁸

Câhiliye devrinde hitabî çeşitlilik bir hayli fazladır. Genel olarak bu hitabeler sosyal, siyasî ve dinî olmak üzere üç bölüme ayrılarak sınıflandırılmıştır.¹⁹

Sosyal Hitabe: Câhiliye döneminde en çok göze çarpan bu hitabe çeşidi, kabileler arası mücadele eksenlidir. Genellikle sosyal hitabetler, övme ile yerme, af

¹³ Ahmet Lütfi Kazancı, *Peygamber Efendimiz'in Hitabeti*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1980, s. 32.

¹⁴ Muhammed Haşim, Atıyye, *el-Edebu'l-Arabiyyu ve Târihubu fi'l-Asri'l-Câhili*, 3. bs., y.y., y.y.y., 1936, s. 91.

¹⁵ Abdurrahman Çetin, *Hitabet ve İrşad Güzel Konuşma ve İnsanları Etkileme Yolları*, Aksâ Yayınları, Bursa, 1998, s. 12.

¹⁶ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 112.

¹⁷ Mehmet Doğru, *Hitabet*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2000, s. 26, 29.

¹⁸ Şevki Dayf, *el-Fennu ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabiyy*, 9. bs., Mektebetu't-Dirâseti'l-Edebiyye, Kahire, t.y., s. 27; Muhammed Abdu'l-Mun'im Hafâcî, *el-Hayatu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, 1. bs., Daru'l-Cil, Beyrut, 1992, s. 159-160; Atıyye, a.g.e., s. 91.

¹⁹ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 113.

dileme, taziye, kutlamalar, nikâh törenleri, evlilikler,²⁰ vasiyetler,²¹ hikmet ve meseller²² vb. konuların ifası için kullanılmıştır.

Siyasî Hitabe: Kabile içi idare, kabileler arası ortaya çıkan ilişkiler ve anlaşmalar, çevre ülkelerin hükümdarları ile tesis edilen münasebetler,²³ savaşların durdurulması ve barışı temin etmek²⁴ gibi durumlar, siyasi hitabeti ilgilendiren konulardır.

Dinî Hitabe: Bu gruptaki hitabetler, genellikle meşhur çarşılar veya panayır-larda icra edilen dine dair konuşmalar²⁵ ve kâhinlerin sözlerini içine alan hitabe-lerdir.²⁶

Câhiliye hitabetinde en çok göze çarpan belirgin özellikler, şöyle sıralanabi-
lir:

1. Hatipler, muhatabin duygularını coşturarak harekete geçirmiş ve onları etkilemiştir.

2. Hitap esnasında rahatlamak ve konuyu toparlamak için hatipler, konuş-malarında veciz ve kısa cümleleri tane tane telaffuz etmiştir.²⁷

3. Hatipler ön hazırlık ve plan yapmadan irticalî olarak halka hitap etmiş-tir.²⁸

²⁰ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 116.

²¹ Hafâci, a.g.e., s. 152; Atıyye, a.g.e., s. 78-79.

²² Atıyye, a.g.e., s. 80; Nallino, Carlo Alfonso, *Tarihu'l-Adabi'l-Arabiyye*, 2. bs., Dâru'l-Mearif, Kahire, 1910-1911, s. 80; Demirayak, Savran, a.g.e., s. 129.

²³ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 113.

²⁴ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 114.

²⁵ Ahmet Hasan ez-Zeyyât, *Tarihu'l-Edebi'l-Arabi*, Daru Nehdat Masr, Kahire, t.y., s. 20; Hafâci, a.g.e., s. 162.

²⁶ Hüseyin Elmalı "Hitabet", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1998, XVIII, s. 158.

²⁷ Demirayak, Savran, a.g.e., s. 117.

²⁸ Elmalı "Hitabet", XVIII, s. 158; Demirayak, Savran, a.g.e., s. 118.

4. Hatipler, duruma göre lafızların seçimine özen göstermişler ve konuşmalarında seci²⁹ kullanmıştır.

5. Nikâh hitabeti haricinde hatipler, hitabelerini ayakta yüksekçe bir mekân veya bir binek üzerinde irat etmiştir.³⁰

6. İçine bazen şiir serpiştirilmiş olan hutbelerde darbimesel ve hikmetli sözler bulundurulmuştur.

7. Meşhur Cahiliye hatibi Kus b. Sâide'nin hutbesinde ilk kez başlattığı "emma ba'dü" kelimesini bu asırdaki hatipler de giriş veya başlangıç cümlelerinde kullanmıştır.³¹

8. Hatiplerin ellerinde kılıç, baston veya mızrak bulundurmaları ve hitap esnasında baston veya kılıca dayanmış olmaları, başlarına sarık sarmak ve düzgün bir kıyafetle muhatapların karşısına çıkmaları³² gibi âdetleri gözetmeleridir.

Cahiliyede irat edilen ve sonrasında İslami hitabete de etki eden seçkin tarihi örnek hitabeler vardır. Mesela; câhiliye hatibi olan Kus'un hitabesinde hanifliğin izlerini gördüğümüz gibi³³, meşhur bir hatip olan Eksem b. Sayfi'nin konuşmalarında da sosyal, siyasî ve dinî olarak³⁴ câhiliye hayatını çok yönlü olarak yansıtan misaller göze çarpmaktadır.

²⁹ Seci; edebiyatta nesrin kafiyesi (Abdullah Yeğin, *Yeni Lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008, s. 877) veya nesir içindeki kafiyedir. Daha geniş bilgi için bakabilirsiniz: İsmail Durmuş, "Seci", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2009, XXXVI, 273-275.

³⁰ Elmalı "Hitabet", XVIII, s. 158.

³¹ Demirayak, Şavran, a.g.e., s. 118.

³² Elmalı "Hitabet", XVIII, s. 158.

³³ Hafâcî, a.g.e., s. 162.

³⁴ Atıyye, a.g.e., s. 74-75; Ahmet Zeki Safvet, *Cemheratu Hutabi'l-Arab*, 1. bs., y.y., Kahire, 1933, I, 31, 47.

İslâmiyet'ten önce Arap kabileleri içinde, dünyadaki diğer emsalleriyle boy ölçüşecek kadar maharetli hatiplerin yetişmesiyle³⁵ sebebiyle, hitabetin genel tarihi seyirinde câhiliye Arap edebiyatı devri, üstün bir konuma sahiptir.³⁶ Câhiliye devri hatipleri içinde, Âmir b. Zarîb el-Advânî, Amr b. Ma'dî Kerib ez-Zubeydî (ö. 21/23-643), Eksem b. Sayfî et-Temîmî (ö. 9/630), Hâcib b. Zurâre et-Temîmî, Ka'b ibni Lueyy, Kabîsa b. Nuaym, Kays b. Âsım el-Minkarî (ö. 47/667), Kus b. Sâide el-İyâdî (ö. 600), Zu'l-İsba' el-Advânî vb. hatipler, bu asırdaki en meşhur hatipler olarak zikredilebilir.³⁷

Örnek Hitabeler

Cahiliye, Asr-ı Saadet ve Raşit Halifelere ait örnek hitabeler, buldukları dönemlerdeki tarihi olayları yansıtan hitabî türlerin küçük birer aynası konumundadır. Edeb kitaplarında her üç döneme ışık tutan gayet seçkin hitabeler kayıtlıdır. Burada kıssadan bir hisse kabilinden bazı örnekler zikredeceğiz.

³⁵ Bunlar içinde bilhassa "Amr b. Ma'dî Kerib ez-Zubeydi, Eksem b. Sayfî et-Temîmî, Kus b. Sâide el-İyâdî ve Zu'l-İsba' el-Advânî" vb. hatipler, Cahiliye dönemi Arap edebiyatı tarihinde seçkin bir konuma sahip olmuştur.

³⁶ Atıyye, a.g.e., s. 71.

³⁷ Bu konuda daha geniş bilgi için bakabilirsiniz: Safvet, a.g.e., I, 1-50.

Cahiliyede Örnek Hitabeler

1. Âmir b. et-Tufeyl ve Alkame Arasındaki Münâfere Hitabeti

المنافرة

. ومن النثر المأثور عن أهل هذا العصر ، ما كان يقع أولاً على جهة المحاورة بين رجلين ، ثم يتورط أحدهما أو كلاهما فينزِع بهما للجدل إلى المنافرة ، وهي التحاكم إلى الأشراف ! من حُكِّمَ العرب ، ليفصلوا بينهما ويقضى الحُكْمُ لأحدهما أو يسوى بينهما . ومن ذلك ما وقع لعامر بن الطفيل وعلقمة بن علاثة العامريين وحديثهما مشهور .

قالوا : إن عامراً وقف لعلقمة يوماً فجعل ينازعه الشرف في قومه ، وتفاقم بينهما الأمر ، وكان مما قاله عامر : والله لأنا أشرف منك حساباً وأثبت منك نسباً وأطول قصباً ! قال علقمة : أنا فرك وإني لبرّ وإني لك فاجر ، وإني لولود وإنك لعافر ، وإني لوفى وإنك لعادر ! قال عامر : أنا فرك وإني أنشر منك أُمَّة ، وأطول قبة ، وأبعد همة ! وطال بينهما الكلام ، فتواعدا على الخروج إلى من يحكم بينهما ، وجملاً يطوفان الأحياء ، وهاب الناس أن يحكما بينهما خيفة أن يقع في حبيتهما الشر ، حتى دفا إلى هريم بن قُطبة القزاري (وهو غير هريم بن سنان المرعى ممدوح زهير) فلما علم بأمرها أمر بنيه أن يفرقوا جماعة الناس تفادياً من الفتنة . وجعل يطاولهما ويخوف كل واحد منهما من صاحبه ، حتى لم يبق لواحد منهما هم سوى أن يسوى في حكمه بينهما ، ثم دعاها بعد ذلك والناس شهود فقال لهما : أتما كركبتي البعير تقعان إلى الأرض معاً وتقومان معاً ! ! فريضاً بقوله وانصرفا عنه إلى حبيهما . وقد عُثِرَ هَرِمٌ هذا إلى أيام عمر بن الخطاب رضي الله عنه ، فقال عمر : أيهما كنت منفرّاً ؟ فقال : يا أمير المؤمنين لو قلتها الآن لعادت جذعة (يعني الفتنة أو الحرب) فقال له عمر : إنك لأهل لموضعك من الرياسة .

Âmir, bir gün kavminin şan-şerefi konusunda Alkame ile çekişmeye ve rekabete başlamıştı. İkisinin arasındaki iş, gittikçe ciddileşti. Âmir dedi: Allah'a yemin olsun, muhakkak ki ben senden soylulukta daha asil ve daha şerefliyim, nesep açısından senden daha köklüyüm, üstün başarı göstermek ve destek (kuvvet ve yardım) yönünden de senden daha uzunum.

Alkame dedi: Senin ile münâfere ederim (boy ölçüşürüm), ben de meziyetimi sayıyorum ve senin ile tartışıyorum. Ben doğru, dürüst ve hürmetkâr birisiyim, şüphesiz sen bir günahkâr / fâcirsin. Ben, çok çocuğu olanım ve şüphesiz sen kısır erkeksin, ben vefalıyım (sözüne ve yeminine sadık, güvenilir), muhakkak ki sen ise ihañet eden, sahtekâr ve vefasızsın.

Âmir dedi: Senin ile münâfere ederim (boy ölçüşürüm), ben de meziyetimi sıralıyor ve senin ile tartışıyorum. Şüphesiz ki ben, ümmet (kabile) bakımından daha yaygınım / meşhurum, yükseklik (kâmet) yönünden senden daha uzunum, himmet yönünden daha boyutluyum (himmetim senden daha geniştir).

İkisinin kelamı uzadı gitti ve (her ikisi) aralarında hüküm ve görüş belirtmeye çıkmak ve muhakeme (bir hakem tayini) için anlaştilar. Bu maksatla bölgeleri dolaşmaya başladılar. İnsanlar korku sebebiyle, ikisinin arasında hüküm verip görüş belirtmekten çekindiler tâ ki (ikisi) Herim b. Kutbe el-Fezârî'ye yönlendirildiler. Herim, ikisi arasında vaki olabilecek fitneden sakındığı için insanların ayrılması ve gitmesini istedi. Aralarındaki işin mahiyetini öğrenince, topluluğun dağılması için, her ikisini de oyalamaya ve karşısındaki rakibi hakkında korkutmaya başlayınca iki taraf ve onlara tabi olan topluluk, fitneden kurtuldu. Her ikisinden biri, diğ erinden korktu, hatta aralarında eşit hüküm verilmesi hâricinde bir istekleri kalmamıştı. Sonra Herim, ikisini de çağırarak insanların şahit olduğu ortam içinde onlara dedi ki: İkiniz de birlikte devenin iki dizi gibi yere düşüyorsunuz ve beraberce kalkıyorsunuz. Her ikisi bu söze razı oldu ve ayrıldılar ve bölgelerine doğru yöneldiler.

Câhiliye dönemi hakemlerinden biri olan Herim, Ömer b. Hattab'ın halifeliği dönemine kadar yaşamıştı. Hz. Ömer (r.a.), bir gün ona şöyle dedi: İkinizi de nasıl ürküttün (birbirini ürküterek kaçırdın)? Herim ise onun sorusunu şöyle ce-

vapladı: Ey müminlerin emiri, onu şimdi söylesem harp veya fitne çıkar (mücadele tekrar başladığı yere döner). Ömer dedi ki: İdare etme hususunda sen konunun adamısın.”³⁸

2. Ebû Tâlib

خطبة أبي طالب عم رسول الله صلى الله عليه وسلم، في تزويجه خديجة بنت حويله وهي :

الحمد لله الذي جعلنا من ذرية إبراهيم ، وزرع إسماعيل ، وجعل لنا بلداً حراماً ، وبيتاً محجوجاً ، وجعلنا الحكم على الناس ، ثم إن محمد بن عبد الله بن أخي من لا يُوزن به فتى من قريش إلا رجح عليه برّاً وفضلاً وكرماً وعقبلاً ومجداً ونُبلاً ، وإن كان في المال قلٌّ فالمال ظلٌّ زائلٌ وعاريةٌ مُسترجعةٌ ، وله في خديجة بنت حويله رغبةٌ ولها فيه مثلٌ ذلك ، وما أحببتم من الصداق فعلى .

Hz. Peygamber (s.a.v.) ile Hz. Hatice (r.a.)'nin Evliliği

Ebû Tâlib, yeğeni Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Hz. Hatice (r.a.) ile izdivacı (nikâhı) esnasında şöyle hitap etmiştir:

“Bizi, Hz. İbrahim (a.s.)'in sulbünden ve Hz. İsmail (a.s.)'in zürriyetinden (soyundan) kılan Allah'a hamd ve şükür olsun. Bize haram beldeyi, örtülü beyti verip emanet etti ve bizi insanlara hakem kıldı. Sonra kardeşimin oğlu Abdullah b. Muhammed, Kureys'ten hangi bir gençle kıyaslanırsa iyilikte, fazilette, cömertlikte, akılda, şan-şeref ve asalette / soylulukta onlara üstün gelir ve tercih edilir. Her ne kadar malı az olsa da mal, ödünç verilerek tekrar iadesi istenilen ve eğreti olan geçici bir gölge konumundadır. Onun Huveylid kızı Hatice'ye isteği vardır,

³⁸ Atıyye, a.g.e., s. 79-80.

onun da ona karşı arzusu vardır, mehirden ne isterseniz boynumun borcudur / bana aittir.³⁹

3. Eksem b. Sayfi

وعزى أكرم بن صيفى عمرو بن هند ملك العرب عن اخيه ، فقال له :
أيها الملك ! إن أهل هذه الدار سفر لا يُحلون عقد الترحال إلا في غيرها ،
وقد أتاك ما ليس بمرود عنك ، وارتحل عنك ما ليس براجع إليك ، وأقام معك
من سيظعن عنك ويدعوك . إن الدنيا ثلاثة أيام : فأمس عظة وشاهد عدل
فجعلك بنفسه وأبقى لك وعليك حكمه ، واليوم غنيمته وصديق أتاك ولم
تأته ، طالت عليك غيبته ، وستسرع عنك رحلته ، وغد لا تدرى من أهله

وسياتيك إن وجدك ، فما أجسن الشكر للنعم ، والتسلم للتأدر ، وقد مضت لنا
أصول نحن فروعها ، فما بقاء الفروع بعد أصولها !! واعلم أن أعظم من المصيبة
سوء الخلف منها ، وخير من الخير معطيه ، وشر من الشر فاعله .

Eksem b. Sayfi'nin, (Kardeşinin Ölümü Sebebiyle) Amr b. Hind'e Taziye Hitabesi

Meşhur cāhiliye dönemi şairi Eksem b. Sayfi, Arap (Hire) meliki Amr b. Hind'i tesellide bulunarak ona şöyle demiştir:

“Ey hükümdar! Bu dünyanın ehli yolcudur, yola çıkış akdi ancak onun dışına çıktığında kaldırılır. Diğer bir ifade ile sefer devam etmektedir (eski Arap adetlerine göre deve üzerindeki ip, sefere ya da yolculuğa çıkışı, o ipin düğümünün çözülmesi de yolculuğun tamamlandığına işaret ederdi). Reddedemeyeceğin bir şey sana gelmişti ki (o gelen) senden ayrılarak gitti ve asla sana dönmeyecek

³⁹ Atıyye, a.g.e., s. 75; Safvet, a.g.e., I, 38.

(dünya hayatındaki yolculuk, bu âlemdeki yolculuğumuzun bitmesiyle geri gelmeyecek), senin ile ikamet eden, seni rahatsız edecek (hastalık vs.) ki, seni terk edip ayrıldılar.

Muhakkak ki dünya üç gündür: Dün, ibret ve ders almaktır, adaletin şahidi (hükmedici hâkim) seni korkuttu, seni bıtarak gitti, senin üzerine de hükmü kaldı. Bugün, ganimettir, sana arkadaş olarak geldi, sen gitmedin ve onu (bugünü) uzun süre görmedin, senden hızlı gidicidir. Yarın, sahibi kim, bilemezsin, seni bulduğunda sana gelir. Nimetlere şükretmek ne güzeldir, Kadîre (Allah'a) teslim ol, hayat esasen bizim için geçti-gitti, biz ise onun teferruatı yani dallarıyız, kökten sonra kalan ne ise fûrû da o kadar kalmış demektir! Bil ki musibetten daha büyük olan, onun bırakmış olduğu izlerdir, hayırdan daha hayırlısı, hayır verendir, şerden daha şerli olanı da şerrin failidir.”⁴⁰

4. Kus b. Sâide el-İyâdî

ومن الخطب المأثورة خطبة قس بن ساعدة الأيادي في عكاظ :
 روى أبو الفرج الأصبهاني عن ابن عباس رضى الله عنهما قال : لما قدم ^{خطبة قس في عكاظ}
 وفد إباد على النبي صلى الله وسلم قال : ما فعل قس بن ساعدة ؟ قالوا مات .
 يا رسول الله ، قال كآنى أنظر إليه بسوق عكاظ على جبل له أورك ، وهو يتكلم
 بكلام عليه حلاوة ، ما أجدنى أحفظه ، فقال رجل من القوم : أنا أحفظه
 يا رسول الله ، قال كيف سمعته يقول ؟ قال سمعته يقول :
 أيها الناس : اسمعوا وعوا ، من عاش مات ، ومن مات فات ، وكل ما هو
 آت آت ، ليل داج ، وسماذ ذات أبراج ، بجاز تزخر ، ونجوم تزهر ، وضوء
 وظلام ، وبرق وآثام ، ومطعم ومشرب ، وملبس ومركب . ما لى أرى الناس
 يذهبون ولا يرجعون ؟ أرضيوا بالمقام فأقاموا ؟ أم تركوا فناموا ؟ وإليه قس ما على
 وجه الأرض دين أفضل من دين قد أظلكم زمانه ، وأدرككم أوانه . فطوى
 لمن أدركه فاتبعه ، وويل لمن خالفه ، ثم أنشأ يقول :

⁴⁰ Atıyye, a.g.e., s. 74-75; Safvet, a.g.e., I, 31.

فِي النَّاهِيْنَ الْأَوَّلِينَ مِنْ الْقُرُونِ لَنَا بَصَائِرُ
 لَمَّا رَأَيْتُ مَوَارِدًا الْعَوْتَ لَيْسَ لَهَا مَصَادِرُ
 وَرَأَيْتُ قَوْمِي نَحْوَهَا يَمْنَى الْأَصَاغِرِ وَالْأَكْبَارِ
 أَهَيَّئْتُ أُنَى لَا سَحَابًا لَهَا حَيْثُ صَارَ الْقَوْمُ صَائِرُ

Ukâz Çarşısında İrad Ettiği Meşhur Hitabesi

Kus b. Sâide, câhiliye döneminde çok yaşlı olduğu sıralarda, Ukâz panayırında kızıl bir deve üzerinde, meşhur Arap şairleri ve hatiplerinin hazır bulunduğu esnada bir hutbe irad etmiştir. O zaman Hz. Muhammed'de genç yaşlarında Sûk-ı Ukâz'da bu hitabeyi dinlemiş⁴¹, ancak henüz insanları İslâm dini'ne davet ile görevlendirilmemişti. Kus'un bu konuşması, Arap edipleri arasında çok fazla şöhrret bulmuş ve dillerde destan olmuştur.⁴² Hitabenin metni şöyledir:

"Ey insanlar! Dinleyiniz, (söylediklerimi) aklınızda tutup belleğiniz. Hayat süren, ölür ve fena bulur, her gelen (istikbalde) olacak olur. Gece kapkaranlıktır, gelip giden gündüz, burçlarla dolu gökyüzü ve yıldızlar ışıldayıp parlar, denizler yükselir, dağlar (gemi demiri gibi) sabittir, arz (yeryüzü) silindir gibi düzdür ve nehirler akar. Şüphesiz, gökte haber, yerde ders / ibret alınacak çok mühim şeyler vardır, (acaba) insanlara ne oluyor ki giderler ve geriye dönmezler? Acaba (onlar) razı olup ta mı (ikamet ediyor) kalıyorlar? Yoksa (orada) bırakılıp (terk edilip) uykuya mı dalıyorlar?

Ey İyâd topluluğu, (hani) nerede babalarınız, ecdadınız (atalarınız), nerede şiddetli / o zorba firavunlar? Onlar size göre malca daha zengin ve ecelleri bakımından sizden daha uzun olmadılar mıydı (öyle değiller mi)? Dehr (geçen uzun zaman), onları (değirmeninde) ezip un gibi öğüttü, kibirleriyle birlikte paramparça etti.

⁴¹ Osman Keskiöglü, *Siyer-i Nebi (Hazret-i Peygamberin Hayatı)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 29, bs., Ankara, 2014, s. 29.

⁴² Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, sadeleştiren: Ali Arslan, Arslan Yayınları, Çetin Ofset, İstanbul, 1980, I, 52.

Önce geçen toplumlarda bizim için ibretler var.

Ölümü açıklayan kaynaklar görmedim, buna işaret eden yollar da yoktur.

Kavmimi büyüğüyle küçüğüyle ölüme doğru giden kaynaklarda gördüm.

Gidenler bana geri dönmüyor, bana mazi, geri gelmiyor ve kalanlar da süreklilik göstermiyorlar (mazide durmuyor),

Kesin (emin) oldum ki, kavmim nerdeyse ben de öyle olacağım / oraya gideceğim.⁴³

B. Sadru'l-İslam Devri Hitabeti

Hitabetin altın çağı olarak isimlendirilen Sadru'l-İslâm (Asr-ı Saadet ve Râşit halifeler) devri,⁴⁴ câhiliye hitabetinin birikiminden ve tecrübesinden istifade etmiş, bu asırdaki en meşhur hitabeleri âdeta temel taşı olarak bünyesine dâhil etmiştir. İslâmî edebiyat, ilahî bir mucize olan Kur'an-ı Kerim sayesinde âdeta zirvelere tırmanmıştır. İslâmiyet ile sosyal konulu hutbelerin alanı iyice genişlemiş ve lüzumu olan hemen her konuda hutbeler irad edilmiştir. Ayrıca hutbelerde sık sık başvurulan Kur'an'dan iktibaslar, İslâm hitabetinde göze çarpan ve bu asırda hitabeti üstün tutan en zengin özelliklerdendir.

Câhiliye devri hitabetinde göze çarpan bazı özellikler, İslâmî dönemde de devam etmiştir. Mesela, İslâmî dönem hatipleri, câhiliyede olduğu gibi bazı hatipler, lafızların seçimine özen göstermişler, hitap esnasında sarık sarma, baston ya da değnek edinme, yerden yüksek bir yerde durup ayakta hitab etme gibi kurallara aynen riayet etmiştir.⁴⁵

İslâmî döneme işaret eden siyasî, dinî, askerî ve sosyal hayatı yansıtan hatta o dönemdeki olaylara ışık tutan seçkin hitabe örnekleri mevcuttur. Mesela, câhiliyede kabileleri savaşa teşvik eden konuşmalar, İslâm döneminde fetih hitabetinin temelini teşkil etmiştir.⁴⁶ Çünkü İslâmiyet sayesinde fetihler hızlanmış ve

⁴³ Zeyyât, a.g.e., s. 21; Atıyye, a.g.e., s. 75-76.

⁴⁴ M. Reşit Özbalkçı, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitabet*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2005, s. 69; Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

⁴⁵ Zeyyât, a.g.e., s. 176.

⁴⁶ Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

İslâm tarihinde müşahade edilen meşhur zaferlerin kazanılmasında, komutanlar tarafından orduya irad edilen konuşmaların büyük bir etkisi olmuştur.

Kısaca belirtmek gerekirse, Sadru'l-İslam devri hitabetinde en çok aşağıdaki şu özellikler göze çarpmaktadır:

1. Ümmî olan Arapları yeni dine davet etmek ve inandırmak amacıyla hitabete başvurulmuştur.⁴⁷
2. Hitabetin psikolojik tesir gücü, bilhassa İslâmiyet'in ilk tebliğ dönemlerinde katı kalplerin bile yumuşatılmasında etkili olmuştur.⁴⁸
3. Bazı hatipler, lafızların seçimine özen göstermişler ve bu bağlamda hitabelerini irticalen değil, belli bir plan çerçevesinde hazırlamışlardır.⁴⁹
4. Hz. Peygamber'e iman eden müminlerle muhalifi olan müşrikler arasında vuku bulan tartışma ve cedelleşmede bu sanata muhtaç olunması, o dönemdeki hitabetin gelişmesinin en önemli sebeplerindendir.⁵⁰

Sadru'l-İslâm döneminde ilk başta Hz. Peygamber (s.a.v.) olmak üzere bilhassa Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer, Hz. Osman, Hz. Aişe, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. ez-Zubeyr b. el-Avvâm, Ebû Mûsâ el-Eş'arî, Amr b. el-Âs, Halid b. Velîd, Hasan b. Ali, Talha b. Ubeydullah, Zubeyr b. Avvâm, Sâbit b. Kays b. Şemmâs ve Eş'as b. Kays, gibi pekçok sahabinin seçkin hitabeleri günümüze kadar gelmiştir.⁵¹

⁴⁷ Recep Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", Konya, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, Konya, 2008, s. 18.

⁴⁸ Özbekçi, a.g.e., s. 36.

⁴⁹ Elmalı "Hitabet", XVIII, s. 160.

⁵⁰ Koyuncu, "Hatip Olarak el-Ahnef b. Kays", s. 20.

⁵¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bakabilirsiniz: Safvet, a.g.e., I, 51-272.

Sadru'l-İslâm Döneminde Örnek Hitabeler

1. Hz. Muhammed (s.a.v.) Efendimiz

خطب التي صلى الله عليه وسلم
٤٣ — أول خطبة خطبها بمكة حين دعا قومه

سبح الله وأنتى عليه ثم قال :

« إِنَّ الرَّأْيَ (١) لَا يَكْذِبُ أَهْلَهُ، وَاللَّهُ لَوْ كَذَّبَتْ النَّاسَ جَمِيعًا مَا كَذَّبَكُمْ
وَلَوْ غَرَّزْتُمُ النَّاسَ جَمِيعًا مَا غَرَّزَكُمْ، وَاللَّهُ الَّذِي لَا إِلَهَ إِلَّا هُوَ إِي لِرَسُولِ اللَّهِ
إِلَيْكُمْ خَاصَّةً، وَإِلَى النَّاسِ كَافَّةً، وَاللَّهُ لَتَمُوتُنَّ سَيِّئًا يَنَامُونَ، وَتَتَّبِعْتُنَّ كَمَا
تَسْتَيْقِظُونَ، وَتَخْتَاسِبُنَّ بِمَا تَعْمَلُونَ، وَتُنَجِّزُونَ بِالْإِحْسَانِ إِحْسَانًا، وَبِالسُّوءِ
سُوءًا، وَإِنَّهَا لَجَنَّةٌ أَبَدًا، أَوْ لِنَارٍ أَبَدًا » .

Hz. Peygamber (s.a.v.)'in Mekke Döneminde İslâmiyet'e İlk Davet Hitabesi

Hz. Peygamber (s.a.v.), kendisine gelen ilk vahyin üzerinden üç sene geçtikten sonra gizli davet döneminin aleniliğe çevrilmesini haber veren “(Önce) en yakın akrabaları uyar.”⁵² ayetiyle, öncelikle yakın akrabalarını İslâm dini'ne davet etmiştir.⁵³ Evinde tertip ettiği bir yemek ziyafetine aile yakınlarını davet eden⁵⁴ Resulullah, İslâm'ı tebliğ ettiği ilk hitabesinde Allah'a hamd-ü sena ederek şöyle demiştir:

“Muhakkak, çayırılık veya otlak aramak talebiyle gönderilen kişi, gelip ehline (ailesine) yalan söylemez, Allah'a yemin olsun ki, şayet bütün insanlara yalan söylesem de size hiç yalan söylemem, tüm insanları aldatsam da sizi aldatmam. Ondan başka ilah bulunmayan Allah'a yemin olsun ki ben özellikle size ve umumen de bütün insanlara (gönderilen) Allah'ın resulüyüm. Allah'a yemin ederim ki siz,

⁵² Şuarâ, 26 / 214.

⁵³ M. Asım Köksal, *İslâm Tarihi (Hz. Muhammed ve İslâmiyet)*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1981, s. 176, 177; Salih Suruç, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, 335. bs., Nesil Yayınları, İstanbul, 2013, s. 189-190.

⁵⁴ Köksal, a.g.e., s. 178; Suruç, a.g.e., s. 191.

uyuduğunuz gibi kesin öleceksiniz, (uykunuzdan) uyandığınız gibi (şüphesiz ki) diriltilecek ve amellerinizden dolayı hesaba çekileceksiniz, iyiliğinize karşı iyilik, kötülüğünüze karşılık da ceza (kötü karşılık) göreceksiniz ve muhakkak ki bu da ya ebedi bir cennet veya ebedi bir cehennem olacak.”⁵⁵

2. Hz. Ebû Bekir (r.a.)

خطب النبي صلى الله عليه وسلم

٤٣ - أول خطبة خطبها بمكة حين دعا قومه

حمد الله وأثنى عليه ثم قال :

« إن الرأىد^(١) لا يكذب أهله، والله لو كذبت الناس جميعاً ما كذبتكم، ولو غررت الناس جميعاً ما غررتكم، والله الذى لا إله إلا هو إني لرسول الله إليكم خاصة، وإلى الناس كافة، والله لتموتن كما نامون، ولتبعثن كما يستيقظون، ولتحاسبن بما تعملون، ولتجزون بالإحسان إحساناً، وبالسوء سوءاً، وإنها الجنة أبداً، أو النار أبداً » .

⁵⁵ Safvet, a.g.e., I, 51.

عبدہ ورسولہ ، وأشهد أن الكتاب كما نزل ، وأن الدين كما شرع ، وأن الحديث كما حدث ، وأن القول كما قال ، وأن الله هو الحق المين ... في كلام طويل ، ثم قال : أيها الناس ، من كان يعبد محمداً فإن محمداً قد مات ، ومن كان يعبد الله فإن الله حي لا يموت ، وإن الله قد تقدم إليكم في أمره ، فلا تدعوه جزعاً ، وإن الله قد اختار لنبية ما عنده على ما عندكم ، وقبضه إلى ثوابه ، وخلف فيكم كتابه . وسنة نبية ، فن أخذ بهما عرف ، ومن فرق بينهما أنكر . يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا كُونُوا قَوَّامِينَ بِالْقِسْطِ ⁽¹⁾ ، وَلَا يَشْعَلَنَّكُمُ الشَّيْطَانُ بَوْتِ نَبِيِّكُمْ ، وَلَا يَفْتِنَنَّكُمْ عَنْ دِينِكُمْ ، فَمَا جُلُوهُ بِالَّذِي تَعَجَّرُونَهُ ، وَلَا تَسْتَنْظِرُوهُ فَيَلْحَقَ بِكُمْ .

Resulullah'ın Vefatında İrat Ettiği Hutbe

Hiz. Ebû Bekir, Hiz. Peygamber (s.a.v.)'in ölümünün şiddetiyle sarsılan ve kendinden iyice geçen insanların karşısına çıkmış ve onlara şöyle hitap etmiştir:

“Allah'tan başka bir ilah olmadığına ve O'nun bir ve şerikinin olmadığına şahitlik ederim ve Muhammed'in seyidimiz, O'nun kulu ve peygambéri olduğuna da şahitlik ederim ve indiği gibi kitaba (Kur'an'a) ve dinin Allah tarafından konulduğuna, haber verip bildirildiği gibi hadise ve söylendiği gibi söze (de şahitlik ederim), şüphesiz ki Allah, el-hakku'l-mübindir...

“Ey insanlar, kim Muhammed'e ibadet ediyorsa, muhakkak ki Muhammed ölmüştür ve kim de Allah'a ibadet ederse şüphesiz ki hayat sahibi Allah, ölümsüzdür. Allah, size dininizi verdi (dine dair işleri sizin için sundu) ve (siz de o dini) mahzun bırakmayın. Muhakkak ki Allah, nebisi için sizin katınızda bulunarı seçti ve onu sevabına kattı (nebisine mükâfatını çokça ihsan etti) ve sizin için kitabını (Kur'an'ı) ve nebisinin sünnetini geride bırakmış, Allah, resulünü kendi yanına alıp onun yerini Kur'an ve sünnet ile doldurmuştur. Kim bu iki şeyi alırsa (Müslümanlığı) hak olarak kabul eder (öğrenmiş olur) kim de ikisini ayırırsa inkâr etmiş olur.”

“Ey iman edenler! ... Allah için şahitlik yaparak adaleti titizlikle ayakta tutan kimseler olun...”⁵⁶ Şeytan, nebinizin vefatıyla sizi meşgul edip oyalamasın, dininizden dolayı sizi günaha sürüklemesin, aciz kaldığınız şey hususunda önce davranın, (ölümün) sizi içine dâhil etmesini / yakalamasını beklemeyin.⁵⁷

3. Alî b. Ebî Tâlib

a) Alî b. Ebî Tâlib'in Medine'de İrad Ettiği ilk Hutbe (Hitabe) Örneği

Mü'minlerin emiri Alî b. Ebî Tâlib (r.a.), hutbesinde Allah'a hamd ve sena, peygamberine salât ve selam ederek şöyle hitap etmiştir:

“Ey insanlar, Allah'ın kitabına ve nebinizin sünnetine yapışınız, Sağ ve sol (sağa ve sola gitmek) saptırır ve yanılır, orta cadde ise: takip edilecek bir yoldur veya kitap ile sünnet ve nübüvvet alametleri izlenecek doğru metottur. Aranızda birlik ve beraberlik sağlayın ve yakınlarınızın da aralarını ıslah edip düzeltin; ölüm peşinizdedir. Hak ve bâtıl, hepsinin de ehli vardır. Muhakkak ki ben sizin durgunluk ve gevşeklik içinde olmanızdan korkuyorum, bizim üzerimize gayret ve çalışmaktan başka bir şey yoktur.”⁵⁸

b) Sıffin Günlerindeki Hitabesi

لابن أبي طالب في صفين:

وكان علي بن أبي طالب رضي الله عنه يخرج كل يوم بصقن حتى يقف بين

الصفين ويقول:

أَيَّ يَوْمِي مِنَ الْمَوْتِ أَفِرَّ يَوْمَ لَا يُقَدَّرُ أَوْ يَوْمَ قَدِرَ
يَوْمَ لَا يُقَدَّرُ لَا أَزْهَبُهُ وَمِنَ الْمَقْدُورِ لَا يُنْجَى الْحَدْرُ

⁵⁶ Nisa 4 / 135.

⁵⁷ Safvet, a.g.e., I, 66-67.

⁵⁸ Ahmet b. Muhammed b. Abdi Rabbih el-Endulusî (ö. 940), *el-Ikdu'l-Ferid*, 1.bs., Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1983, IV, 157.

Ali b. Ebi Talib (r.a.) her gün Sıffin'de çıkar hatta (askerlerin önündeki) saf-
ların veya iki safın arasında durur ve şöyle derdi:

“Ölümün iki gününden hangisinden kaçınayım, takdir edilmeyen gün veya
takdir edilen günden mi? Takdir edilmeyen günden korku duymuyorum, takdir
edilen (gün ise) sakınmak ondan kurtarmaz.”⁵⁹

4. Hasan b. Ali (r.a.)

Örnek Hutbelerinden

ومن خطبه رضي الله عنه :

« اعلموا أن الحلم زين ، والوقار مودة ، والصلة نعمة ، والإكثار صلف ^(١)
والمجلة سفة ، والسفة ضعف ، والقلق ورطة ، ومجالسة أهل الدناءة شين
ومخالطة أهل الفسوق ريبة » . (صبح الأعشى ١ : ٢١٥)

“Biliniz ki hilim güzellik ve süstür, vakar ise muhabbet ve dostluktur, sıla
nimettir, kendisiyle övünmeyi (tekebbürü) çoğaltmak ve acele etmek sefektir
(akılsızlık, utanmazlık ve rezalettir), sefeh ise zayıflık ve acizliktir. Ehli denaetle
(aşağılık, alçak ve düşük kimselerle) karşılıklı oturup sohbet dostu olmak ayıp ve
çirkinliktir, zulüm ve gayr-i adil kimselere karışmak zan ile şüphedir”.⁶⁰

⁵⁹ İbn Abdi Rabbih, a.g.e., I, 96.

⁶⁰ Safvet, a.g.e., II, 12.

5. Abdullah b. Abbâs

وَأَوْصَى عَبْدُ اللَّهِ بْنُ عَبَّاسٍ⁽¹⁾ رَجُلًا فَقَالَ :
لَا تَتَكَلَّمْ بِمَا لَا يَغْنِيكَ ، وَدَعْ الْكَلَامَ فِي كَثِيرٍ مِمَّا
يَغْنِيكَ حَتَّى تَجِدَ لَهُ مَوْضِعًا .

Bir Adama Nasihati

Abdullah b. Abbas, bir adama şöyle öğüt vermiştir:

“Kafanı kurcalamayan veya senin ile alakasız olan bir şey hakkında konuşmayı bırak, seni alakadar eden birçok şeyde konuşmayı da terk et, ta ki senin onu bulduğunda / konu yerine geldiğinde (konuşursun).”⁶¹

6. Ebû Mûsâ el-Eş‘arî

٢٣٩ – خطبة أبي موسى الأشعري

ولما التقى الحكيم أبو موسى الأشعري وعمرو بن العاص بدومة الجندل ،
ودار بينهما من الحوار ما دار ، أقبل إلى الناس وهم مجتمعون ، فتقدم أبو موسى ،
فحمد الله عز وجل وأثنى عليه ، ثم قال :
« أيها الناس ، إنا قد نظرنا في أمر هذه الأمة ، فلم نرَ أصححَ لأمرها ، ولا
ألمَّ لِسُنَنِهَا ، من أمرٍ قد أجمع رأيي ورأي عمرو عليه ، وهو أن نخلعَ علياً ومعاوية ،
وتستقبل هذه الأمة هذا الأمر ، فَيُولَّوْا مِنْهُمْ مَنْ أَحْبَبُوا عَلَيْهِمْ ، وَإِنِّي قَدْ خَلَعْتُ
عَلِيًّا وَمَعَاوِيَةَ ، فَاسْتَقْبِلُوا أَمْرَكُمْ ، وَوَلُّوْا عَلَيْكُمْ مَنْ رَأَيْتُمْوهَ لِهَذَا الْأَمْرِ أَهْلًا »⁽¹⁾ .
ثم تنحى .

⁶¹ Ali el-Cârîm, Mustafa Emin, *el-Belâğatu 'l-Vâzıha*, Dâru'l-Fikir, Beyrut, 2010, s. 138.

Tahkîm Hitabesinden

Hakemler Dûmetü'l-Cendel'de bir araya geldiğinde, aralarındaki diyaloglar, halifelik problemi etrafında dönüp dolaşıyordu. Hakemlerin hilafeti konuştukları bu görüşmeler sonucu, her ikisi toplanmış halde (kararı bekleyen) insanların bulunduğu yere doğru geldiler. Ebû Mûsâ el-Eş'arî, ön tarafa çıkmış, Allah (c.c.)'a hamd ve sena ettikten sonra şöyle demiştir:

“Bu ümmetin işini görüştük, hilafete en uygun ve (ümmetin darmadağınık durumunu ve birliğini sağlayacak, salih bir kişiyi görmedik. Benim ve Amr'ın görüş birliğine vardığımız durum ise, Ali ve Muâviye'nin azledilmesidir. İslâm ümmetinin bu meselesine yöneldik. İnsanlar, sevdiklerine velayeti versin (halk, istediğini hilafete geçirsin), Şüphesiz ki ben Ali'yi ve Muâviye'yi azlettim, (halifelik işini) kendinize yönelerek çözümleyin ve bu işe en layık / ehil gördüğünüze hilafeti verin.⁶²

C. Emeviler Dönemi Hitabeti

Râşit halifeler devrinin sonlarında parlayan ve içinde bulunduğu şartlara göre iyice olgunlaşan Emevi hitabeti, İslâmî hitabetin en parlak dönemini teşkil etmektedir. Sadru'l-İslâm döneminin uzantısı ve bir yansıması olan Emevi hitabetinin gelişmesini olumlu yönde etkileyen birtakım siyasî, dinî, askerî, sosyal vb. etkenler mevcut olmasına rağmen, İslâmiyet ile kaybolan ve küllenen ırkçılık ruhu Emevilerle tekrar canlanmıştı. Arap kabileleri, bu asabî ruhla mazide olduğu gibi birbirlerini boğazlayıp kılıca sarılmışlardır.

Emeviler devrinde siyasî ve sosyal amillerin bir sonucu olarak gerçekleştirilen mücadeleler sırasında, câhiliye devrinde görüldüğü üzere fitne ateşini yakanlar

⁶² Safvet, a.g.e., I, 212.

yine hatipler olmuştur.⁶³ Kabile veya fırkalar hedeflerini gerçekleştirmek maksadıyla hitabeti bir silah ve araç olarak kullanmıştır.⁶⁴ Burada zikredilen menfi milliyetçilik ya da asabiyete bağlı olarak, mensup olduğu soy-sop, kabile ve kavmiyetçi meziyetlerle karşılıklı övünme olarak isimlendirilen müfâhare de taassubî karakter olarak bu döneme damgasını vurmuştur. Arap kabileleri, büyük şehirlere göç ettiğiinde her şehir halkının asabiyet olârak isimlendirilen milliyetçiliği açığa çıkıştır. Diğer bir ifade ile kabile mensupları, buldukları şehirlerde başkalarının kültürüne, edebiyatına vb. karakterlerine hoşgörülle bakmamışlardır. Yukarıda zikredilen asabiyet ve müfâhare yüzünden, Emevi toplumunda ahenk ruhu ve müspet manada İslâmi kardeşlik duyguları maalesef gelişmemiştir.⁶⁵

Emevi döneminde hitabetin en çok geliştiği sosyal ortam, şehir hayatıdır. Medenî kültürün yaygın olduğu şehirlerde, en meşhur hatipler tarafından şehir meşicidlerinde mükemmel hutbeler okunmuştur. Ders halkalarındaki münazara ve tartışma meclisleri de seçkin hatiplerle gerçekleştirilmiştir.⁶⁶ Şehirlerde hitabete özel olarak tahsis edilen ve mahfil olarak isimlendirilen toplantı meclisleri de, hitabetin gelişmesini sağlayan etkenlerdendir. Bu mekânlarda hitap meclisleri kurularak beyan yeteneğine sahip hatiplerce muhtelif konularda hitabeler icra edilmiştir. Ayrıca mahfilde fasih Arap hatipleri, karşılıklı övünmüşler, önemli işleri müzakere etmişler ve görüş alışverişinde bulunmuşlardır.⁶⁷

Diplomatik temaslar çerçevesinde vifâde olarak da isimlendirilen elçilikler veya vekil gönderme faaliyeti, Emevi döneminde hitabetin gelişmesini sağlayan etkenlerdendir. Mahfil ve vifâde, Emevilerin takip ettiği genel siyasî politikaya propaganda vesilesi olarak hizmet etmiştir.⁶⁸

⁶³ Hannâ el-Fâhûrî, *el-Cami fi Tarihi'l-Edebi'l-Arabî*, 1. bs., Dâru'l-Cil, Beyrut, 1986, s. 358.

⁶⁴ İsmâ'îl Muttakizâde, Seccâd İsmâ'îlî, "Fennu'l-Hatâbeti fi Dav'i'l-Hayâti'l-İctimâiyeti fi Asri'l-Emevi", s. 9, (Çevrimiçi) cls.iranjournal-nals.ir/pdf_1262_ffced23f76c93d49d23efe47bab8eb65.html, 29.05.2015.

⁶⁵ Muttakizâde, İsmâ'îlî, a.g.e., s. 8.

⁶⁶ Muttakizâde, İsmâ'îlî, a.g.e., s. 7.

⁶⁷ Muttakizâde, İsmâ'îlî, a.g.e., s. 9.

⁶⁸ Fâhûrî, a.g.e., s. 360.

İslâmî fetihlere bağlı olarak Arapların diğer kavimlerle imtizacı, Emevilerde hitabete etki eden amillerden birisi olmuştur. Her ne kadar, bu karışımdan yeni bir medeniyet doğmuş olsa da kavimlerin birbiriyle karışmasıyla bilhassa Arapça'da meydana gelen dil hataları sebebiyle Emevi devri hitabeti, eski fesahatini ve safiliğini kaybetmiştir.⁶⁹

Emeviler döneminde Arap-Acem çekişmeleri de siyasî hitabetin gelişmesini etkilemiştir. Diğer bir ifade ile sosyal çalkantı olarak da isimlendirilen bu münakaşa meydanında ve siyasî ihtilaflarda taraflar, rakibini ilzam etmek maksadıyla hitabeti en şiddetli ve etkili bir silah olarak kullanmıştır.⁷⁰

Emevi dinî hitabetinde önemli bir konuma sahip olan vaaz, genellikle devlet tarafından siyasî otoriteyi zedeleyen isyankârları tehdit amacıyla kullanılmıştır.⁷¹ İktidarı övme ve muhalifi olan grupları halk nezdinde zemmetme maksadıyla Emevilerde siyasî vaazı ilk olarak başlatan Mu'aviye'dir.⁷²

Emevi hitabetinde öne çıkan birtakım belirgin özellikler vardır ki bunlar Emevilerde hitabeti geliştiren, parlamasına vesile olan ve doruk noktasına ulaştıran amillerdir. Bu asırda hitabetin bariz olan karakterleri şöyle sıralanabilir:

1) Emevi döneminin hitabeti öncelikle siyasîdir. Diğer bir ifade ile Emeviler, siyasî hitabetin zirve dönemini yaşamıştır. Bu asırdaki hatipler, halkı siyasî otoriteye itaat etmeleri ve isyan etmemeleri konusunda uyarmıştır. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi ve Ziyâd b. Ebîh gibi Emevi valileri, siyasî hutbelerinde devletin hedeflerini gözeterek halka hitap eden en meşhur hatiplerdendir. Bu hatipler, hitabelerinde en çok tehdit ve korkutma üslubunu kullanmıştır.⁷³

İlk Emevi Halifesi Muâviye'nin siyasî tutumu da yukarıdaki ifadelerle açıklayan en iyi örneklerdendir. Çünkü o, yumuşaklık, mûsamaha ve sabır esnasında

⁶⁹ Muttakizâde, İsmâîli, a.g.e., s. 7-8.

⁷⁰ Muttakizâde, İsmâîli, a.g.e., s. 9.

⁷¹ Yasin Kahyaoglu, "Hâriciler'de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (Ocak-Haziran 2003.), Sayı: V, C: 11, s. 122; Muttakizâde, İsmâîli, a.g.e., s. 5.

⁷² Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, C: XXVIII, s. 306.

⁷³ Fâhûri, a.g.e., s. 358, 359; Muttakizâde, İsmâîli, a.g.e., s. 4, 5.

tefekür ederek tedbirli davranır, şiddet durumlarında da sert davranarak ciddileşirdi. Ayrıca onun "Cemaat Yılı" ilan edilen 41 / 661'de Hz. Hasan ile aralarında imzaladığı barış münasebetiyle Medine'de irad ettiği hitabesi,⁷⁴ bu konuda zikredilebilecek en meşhur örnektir.

2) Emevi devri hutbelerinde diğer dönemlere göre daha uzun cümleler tercih edilmiştir. Çünkü Emevilerin resmî görüşleri çerçevesinde hutbe, devletin emirlerini veya işlerini halka tebliğ makamı olarak görülmesiyle, hutbeden azami yönde istifade edilmiştir.

3) Emevi dönemi hutbeleri, müfahare olarak da isimlendirilen kendilerine güven, fahr ve övünme ruhunu yansıtmaktadır.⁷⁵

4) Emevilerde hutbeler genellikle fırkaların etkileşimi, hizipçilik ve tahrik hitabeti etrafında dönüyordu. Bu bağlamda fırkalar, münazara hitabetini kullanarak rakiplerini susturmak ve ikna etme metodunu hedeflemişlerdir.⁷⁶

5) Emeviler, askeri fetihler veya zaferlerin kazanılmasında orduyu hamasete teşvik maksadıyla hitabetten önemli derecede istifade etmiştir.⁷⁷

6) Emevi döneminde artan askerî zaferler sonucu fethedilen yeni yerlerin halkı ile mezc olup kaynaşma ve iletişim ihtiyacını sağlamak ancak hitabetle mümkün olmuştur.⁷⁸

7) Emevilerde hitabetin yoğunluğu, badiye (çöl ve göçebecilik) hayatından şehir hayatına geçmiştir. Buna binaen büyük şehirlerdeki mescitler ve bazı edebî mahfiller şehirlerde hitabetin geliştiği mekânlar olmuştur.⁷⁹

8) Emevilerde ilk olarak ortaya çıkan kelâm ekolü ve zühd hareketi de dinî hitabeti zenginleştiren etkenlerdendir.⁸⁰ Bilhassa Mutezile mezhebinin itikat

⁷⁴ Fâhûrî, a.g.e., s. 359; Safvet, a.g.e., II, 172-173.

⁷⁵ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6, 8.

⁷⁶ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁷⁷ Elmalî "Hitaber", XVIII, s. 159; Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁷⁸ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 4, 5.

⁷⁹ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 8; Fâhûrî, a.g.e., s. 360.

⁸⁰ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

konusunda iddialarını ispatlamak için akli delillerle hüccet yoluna başvurması,⁸¹ bu asırda göze çarpan en belirgin özelliklerdendir. Özellikle Hasan-ı Basrî, Emevilerdeki zühd ekolünün en tanınmış temsilcisi olarak zikredilebilir.⁸²

9) Emevi hitabetini seçkin kılan amillerden birisi de hutbelerin edebî sanat yönünden birtakım üstün vasıflara sahip olmasıdır.⁸³ Mesela Emevilerin bir kısım hutbelerinde seci etkisi göze çarpar. Fakat bu dönem hatipleri, konuşmalarında tepki ile karşılanacak derecede seci kullanmamıştır.⁸⁴

10) Hitabeti âdeta doruk noktasına ulaştıran siyasi⁸⁵ ve diplomatik hitabe,⁸⁶ dinî hitabe,⁸⁷ askerî hitabe,⁸⁸ sosyal hitabe⁸⁹ ve münazara hitabeti⁹⁰ olarak Emeviler dönemi, hitabî türler yönünden zengin bir koleksiyona sahiptir.

Yukarıda zikredilen özellikler câhiliye ve Sadru'l-İslâm döneminde görülmeyen ve sırf Emevilere ait hitabî vasıflar olarak göze çarpmaktadır. Ayrıca câhiliye ve ilk İslâmî devir hitabetini yansıtan bir takım hususiyetler de vardır ki bunlar Emevilerde aynen devam etmiştir. Bu özellikler kısaca şöyle sıralanabilir:

a) Câhiliye devrinde âdet olan hatiplerin hutbe esnasında kaftan tarzı elbise giyinmesi, eline kılıç almaları, sarık sarmaları, baston veya değnek edinmeleri, yükseğe bir yerde ve ayakta konuşmak gibi bir takım minber hitabeti usullerine Emevi hatipleri riayet etmiştir (ayakta hitap etme kuralının bir istisnası olarak halife Velîd b. Abdilmelik oturarak hutbe vermiştir).⁹¹

⁸¹ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁸² Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", s. 309.

⁸³ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁸⁴ <http://www.uobabylon.edu.iq/uobColeges/lecture.aspx?fid=10&lcid=28372>, 29.05.2015.

⁸⁵ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁶ Fâhûrî, a.g.e., s. 359; Elmalî "Hitabet", XVIII, 159.

⁸⁷ Şevki Dayf, a.g.e., s. 73-80.

⁸⁸ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁸⁹ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 7-9.

⁹⁰ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

⁹¹ Zeyyât, a.g.e., s. 176.

b) Câhiliye devrinde görüldüğü üzere, dış görünüşe önem veren Emevi hatipleri, hitabette jest ve mimik sanatını kullanmaya özen göstermiştir.⁹²

c) Câhiliyede olduğu gibi Emevi hatipleri de hutbelerinde bedevilerin edebî üslubunu taklit etmiştir.⁹³

ç) Hutbenin başlangıcı, Allah'a hamd ve sena, resulüne de salât ile selamdır.⁹⁴ Yani İslâmiyet dönemindeki Allah'a övgü ve resulüne duadan ibaret olan hutbe tarzı, Emeviler tarafından da aynen devam ettirilmiş⁹⁵ ancak betrâ⁹⁶ bu usulün istisnasıdır.

d) Asr-ı saadet ve Râşit halifeler devrindeki bazı hatipler, hitabelerini irticalen değil, belli bir plan çerçevesinde hazırlamışlardır. Emeviler de aynı yolu takip etmiş ve hatipler bu konuda hassasiyet göstermiştir.⁹⁷

e) Râşit halifelerin ilki olan Hz. Ebu Bekir (r.a.), hutbelerinde Kur'an-ı Kerim'den pek çok misal getirerek iktibas sıklıkla kullanmıştır. Emevi hatipleri de bu kurala uyarak Kur'an ile hadisten yaptıkları iktibaslarla meşhur olmuştur.⁹⁸

Emeviler dönemine damgasına vuran hatipler, irat ettikleri hitabelerin konularına veya alanlarına göre meşhur olmuştur. Bu hatiplerin isimleri şöyle sıralanabilir.

⁹² <http://www.uobabylon.edu.iq/uobColeges/lecture.aspx?fid=10&lcid=28372>, 29.05.2015.

⁹³ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁹⁴ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 6.

⁹⁵ *el-Edeb en-Nesrul-Emevi*, s.7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments/1126d1378499035-%C3%CF%8-%E4%E5%C7%C6%EC.doc>, 29.05.2015.

⁹⁶ Emevilerin meşhur valilerinden Ziyad b. Ebîh'in Basra valiliğine tayin edildiği sırada hamdelesiz irad ettiği hutbe "betrâ" olarak isimlendirilir. Bu konuda daha geniş bilgi için bakabilirsiniz: Safvet, a.g.e., II, 257-261.

⁹⁷ <http://www.uobabylon.edu.iq/uobColeges/lecture.aspx?fid=10&lcid=28372>, 29.05.2015.

⁹⁸ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 13-14.

a) Siyasî ve Diplomatik

Muâviye b. Ebû Sufyân (ö. 60/680)

Abdumelik b. Mervân (d.26/646-47- ö. 86/705)

Amr b. Saîd (ö. 70/690)

Mugire b. Şu'be (ö. 50/670)

Ziyâd b. Ebîh (ö. 53/673)

Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi (ö. 95/714)

b) Dinî

Hüseyin b. Alî (ö. 61/680)

Ahnef b. Kays et-Temimî (ö. 67/686-87)

Hasan-ı Basrî (ö. 110/728)

Vâsıl b. Arâ (ö. 131/748)

c) Dinî ve Siyasî

Abdullah b. Yahyâ el-Kindî (İbâzî) (ö. 130/748)

Muhtâr es-Sekafi (ö. 67/687)

Katarî b. Fücâe (Hâricî) (ö. 78/697)

Ebû Hamza el-Hâricî (ö. 130/748)

Ömer b. Abdilazîz (ö. 101/720)

d) Askerî

Abdurrahman b. Muslim/Ebû Muslim el-Horâsânî (ö. 137/755)

Dahhâk b. Kays (ö. 64/684)

Târik b. Ziyâd (ö. 101/719)

Kuteybe b. Muslim b. Amr el-Bâhilî (96/715)

Yukarıda zikredilen siyasi ve dini hitabe alanında seçkin hatiplerin ortak bir yönü vardır. Bu da bilhassa Emevi döneminde parlayan münazara hitabetini kullanarak muhalifi olan hasımları ya da rakiplerini ilzam etmeleridir.⁹⁹ Emeviler, genellikle siyaseti planlama ve halkı siyasî otoriteye itaat etmeye davet, fırkaların fitneleri ve isyanlarını hizaya sokmak, askeri hamasate teşvik vb. hedefler için hitabeti bir vesile olarak görmüştür. Bu asırda hitabetin gelişmesini tetikleyen ve hatta diğer dönemlerde görülmeyen birtakım etkenler vardır. Siyasî, dinî fırkalar¹⁰⁰ ve bu fırkalar arasındaki ateşli ve şiddetli tartışma, münakaşa, ifade hürriyeti,¹⁰¹ fitneyle bağlantılı iç savaşlar ve isyanlar,¹⁰² fetihlerin akabinde genişleyen sınırlar¹⁰³ ve diplomatik temaslar,¹⁰⁴ bu amillerden başlıcalarıdır.

Kısaca belirtmek gerekirse; Emeviler, İslâm edebiyatı açısından hitabetin zirve noktasına ulaştığı olağanüstü örnek bir dönemi teşkil etmektedir. Emevilerde olgunlaşan bu hitabî özellikler, câhiliye, Sadru'l-İslâm döneminde

⁹⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bakabilirsiniz: Muttakizâde, İsmâilî, a.g.e., s. 6-7; Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

¹⁰⁰ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments.29.05.2015>.

¹⁰¹ Muttakizâde, İsmâilî, a.g.e., s. 7.

¹⁰² Muttakizâde, İsmâilî, a.g.e., s. 7.

¹⁰³ *el-Edeb en-Nesrul-Emevî*, s. 7, <http://www.alkabbah.com/vb/attachments.29.05.2015>.

¹⁰⁴ Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

bile müşahede edilmemiştir.¹⁰⁵ Çünkü Emevilerin hatipleri, câhiliye ve İslâm hitabetinin zengin birikimini alarak yoğurmuş, hitabeti kendi bünyelerine ve şartlarına uygun hale getirerek geliştirmiştir.¹⁰⁶ Bu çalışmamızda vardığımız sonuca göre, ifade etmeliyiz ki; Emevi devri hitabeti, devletin resmî görüşleri çerçevesinde, Emevilerin siyasî ideolojisini yerleştirmek ve güçlendirmek amacıyla kullanılmıştır.¹⁰⁷

Emeviler Döneminin Örnek Hitabeleri

1. Muâviye b. Ebû Sufyân

[آخر خطبة خطبها معاوية رضى الله عنه]

قال وحدثنا أبو بكر بن دريد قال حدثنا أبو حاتم عن العُتْبِيِّ قال : كان آخر خطبة خطبها معاوية، رحمه الله أن صعد المنبر فحمد الله وأثنى عليه ثم قبض على لحيته وقال : أيها الناس، إني من زرع قد استحصد، وقد طالت عليكم إمراتي حتى ملئتكم وملتموني، وتمنيت فراقكم وتمنيت فراقى، وإنه لا يأتيكم بعدى إلا من هو شر منى، كما لم يأتكم قبلى إلا من كان خيرا منى، وإنه من أحب لقاء الله أحب الله لقاءه، اللهم إني قد أحببت لقاءك فأحب لقاءى . ثم نزل فما صعد المنبر حتى مات .

İrad Ettiği Son Hutbe

Muâviye, minbere çıktığında, Allah'a hamd ve sena etti, sonra sakalını tutup (eliyle kavrayarak) dedi ki:

"Ey İnsanlar! Ben, hasat vakti gelen bir ekinim, nüfuz ve otoritem uzadı, hatta sizi usandırdım ve siz de beni usandırdınız, ben sizden ayrılmayı siz de benden ayrılmayı temenni ettiniz, muhakkak ki, benden sonra ancak benden daha şerli olanı gelecektir, nasıl benden önce benden daha hayırlısı geldiği gibi, şu da

¹⁰⁵ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

¹⁰⁶ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5.

¹⁰⁷ Muttakizâde, İsmâîlî, a.g.e., s. 5; Fâhûrî, a.g.e., s. 359.

var ki kim Allah'ı sever ve karşılaşmayı arzu ederse, Allah'da onunla karşılaşmayı ister. Ey Allah'ım! Ben senin ile karşılaşmayı sevdim ve arzu ettim, sen de benim ile karşılaşmayı arzu et / hoşnut ol."¹⁰⁸

2. Sahbân b. Zufer el-Vâilî

نموذج من خطبه

إن الدنيا دار بلاغ ، والآخرة دار قرار . أيها الناس : فخذوا من دار تمركم ، إلى دار مقركم ، ولا تهتكوا أستاركم ، عند من لا يخفى عليه أسراركم ؛ واخرجوا من الدنيا قلوبكم ، قبل أن تخرج منها أبدانكم ، ففيها حبيبتكم ، ولغيرها خلقتكم ، إن الرجل إذا هلك ، قال الناس ماتك ؟ وقالت الملائكة ما قدم ؟ فقدموا بعضاً يكون لكم ، ولا تخلفوا كلاً يكون عليكم .

Hikmetli, Veciz Hutbelerinden

"Şüphesiz dünya mesaj ve tebliğ yeri, ahiret dâru'l-karar / ebedi kalınacak yerdir. Ey insanlar, geçiş yeri ve geçiş zamanı olan dünyadan, asıl ikamet mahal-liniz olan ahiretteki yerinizi alınız. Örtünüzü çekip yırtmayın, sırlarınız birinden (ondan) saklanmaz, dünyadan bedenleriniz çıkmadan önce, kalplerinizi çıkartınız, onda yaşadınız, başka bir gaye için yaratıldınız, adamın birisi ölünce, insanlar: Ne bıraktı? derler, melekler de: (ahiret için) ne takdim etti? derler."¹⁰⁹

¹⁰⁸ Ebi Ali İsmail b. el-Kasım el-Kâli el-Bağdâdî (ö. 356 / 967), *el-Emâlî*, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, t.y., II, 311.

¹⁰⁹ Zeyyât, a.g.e., s. 189.

3. Ömer b. Abdilazîz

٤٤٨ — خطبة لعمر بن عبد العزيز^(١)

قال أبو العباس المبرّد : حدّثت في بعض الأسانيد أن عمر بن عبد العزيز قال في خطبة له :

« أيها الناس : إنما الدنيا أملٌ مُخْتَرَمٌ ، وَأَجَلٌ مُنْتَقِصٌ ، وبلاغٌ إلى دارٍ غيرها ، وَمَسِيرٌ إلى الموت ليس فيه تعريجٌ ، فرجيم الله امرأً فكّر في أمره ، وَتَصَحَّ لنفسه ، وراقب ربه ، واستقال ذنبه ، ونور قلبه ، أيها الناس : إن أباكم قد أُخْرِجَ من الجنة بذنوب واحد ، وإن ربكم وعد على التوبة ، فليكن أحدكم من ذنبه على وَجَلٍ ، ومن رَبِّه على أَمَلٍ . » (تهذيب السكّال ١ : ٢٧)

İbret Dolu Hutbelerinden

“Ey insanlar: Dünya sadece yıpratıcı (öldürücü ve yorucu) bir ümittir ve eksilen / azalan bir süre, onun gayrisindeki mekâna ulaşmaktır ve eğri büğrü değil (dosdoğru) ölüme yürümektir, işini düşünerek tefekkür eden, kendisine nasihat eden, Rabbini murakabe eden / gözetleyen, günahını karşılayan (karşısına alan) kişiye Allah, rahmet etsin ve kalbini nurlandırсын .

Ey insanlar: Sizin babanız (işlediği) bir suçla cennetten çıkarıldı ve Rabbiniz tövbe ile affedeceğini vaat etti, sizden biri günahı ile korku ve Rabbinden de ümit üzere olsun.”¹¹⁰

¹¹⁰ Safvet, a.g.e., II, 465.

4. Abdülmelik b. Mervân

٤٤٨ — خطبة لعمر بن عبد العزيز^(١)

قال أبو العباس المبرّد : حدّثت في بعض الأسانيد أن عمر بن عبد العزيز قال في خطبة له :

« أيها الناس : إنما الدنيا أملٌ مختَرَمٌ ، وأجلٌ مُنْتَقَصٌ ، وبلاغٌ إلى دارٍ غيرها ، وسيرٌ إلى الموت ليس فيه تعريضٌ ، فرجِم الله امرأً فكَّر في أمره ، وتَصَحَّ لنفسه ، وواقب ربه ، واستقال ذنبه ، وتورّ قلبه ، أيها الناس : إن أباكم قد أخرج من الجنة بذنب واحد ، وإن ربكم وعد على التوبة ، فليكن أحدكم من ذنبيه على وجَلٍ ، ومن ربّه على أملٍ . » (تهذيب الكلب ١ : ٢٧)

Halka Tavsiyesi ve Nasihati

Abdülmelik minberde dedi ki:

“Dikkat, uyanın! Ey Arap topluluğu, bize insaf etmez misiniz? Bizden Ebû Bekir ve Ömer’in gidişatını ve ahvalini istiyorsunuz ve siz, kendi nefislerinizde o tavır içine girmiyorsunuz; bizim tebamızda da Ebû Bekir ve Ömer’in tebası ve sahip oldukları bir ahlak yoktur, Allah’tan her şeyde yardım etmesini istiyoruz.”¹¹¹

5. Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi

وخطب الحجاج

فقال^(٢) : اللهم أرني الهدى هدى فأتيهه ، وأرني القى غيّا فأجتنبه^(٣) ، ولا تكلني إلى نفسي فأضلّ ضلالاً بعيداً . والله ما أحبُّ أن ما مضى من الدنيا لي بعمامتي هذه ، ولما بقي منها أشبه بما مضى من الماء بالماء .

¹¹¹ Ebi Usman Amr b. Bahr el-Câhiz (ö. 255/869), *el-Beyan ve't-Tebyin*, tah., Abdüsselam Muhammed Harun, 7. bs., Mektebetu'l-Hancı, Kahire, 1418/1998, I, 265.

Hutbe Örneklerinden

Allah'ım, hidayeti hak yol olarak göster ki ona tabi olayım, dalaleti de günah / haddi aşmak yolu olarak göster ki ondan sakınayım, beni kendi nefsimde terk etme ki ben senden uzak durup yolumu kaybederim / iyice sapıtırım. Allah'a yemin olsun ki dünyadan gelip geçen hayatımı benim sarığımın karşılığında versen ben sevmem / razı olmam (Haccâc, mazideki dünyam, karşılık olarak bu sarık kadar değere sahiptir, demek ile dünyanın hakaretine işaret ediyor).¹¹²

6. Hâlid b. Safvân

قال خالد بن صفوان^(٤) ينصح ابنه :
دع من أعمال السر ما لا يصلح لك في العلانية .

Oğluna Nasihati

Hâlid b. Safvân, oğluna nasihatla şöyle demiştir:

"Gizli / sırlı işlerden ve amellerden açıkça sana maslahatlı olmayanı (işe yaramayan) şeyi terk et."¹¹³

7. Katarî b. Fucâe (Hâricî)

(١٠) وقال قَطْرِي بن الفُجَاءَةِ^(٧) يخاطب نفسه :
فَصَبْرًا فِي مَجَالِ الْمَوْتِ صَبْرًا فَمَا نَيْلُ الْخُلُودِ بِمُسْتَطَاعِ

¹¹² Câhiz, a.g.e., II, 137-138.

¹¹³ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 180.

Hikmet Dolu Veciz Bir Hitabesi

Katarî, kendi nefsi için şöyle derdi:

“Ölüm sahasında çokça sabret,

Ebediliği elde etmek imkân dâhilinde değildir.”¹¹⁴

8. Târık b. Ziyâd

٢٩٧ — خطبة طارق بن زياد في فتح الأندلس

لما دانت بلاد المغرب لموسى بن نصير - وكان والياً عليها من قبل الوليد بن عبد الملك - طمّح بصره إلى فتح بلاد الأندلس ، فبعث مولاة طارق بن زياد على جيش جُله من البربر سنة ٩٢ هـ ، فعبر بهم البحر ، وتمّى خبره إلى لُدريق ملك القوط ، فأقبل لمحاربتهم بجيش جرّار ، وخاف طارق أن يستحوذ العرب على جنده لقتلهم ، فأحرق السفن التي أقلتهم ، حتى يقطع من قلوبهم كل أمل في العودة ، وقام فيهم ، فحمد الله وأثنى عليه بما هو أهله ، ثم حثهم على الجهاد ، ورغبهم في الشهادة ، فقال :

« أيها الناس ، أين المفر؟ البحر من ورائكم ، والعدو أمامكم ، وليس لكم والله إلا الصدق^(٢) والصبر ، واعلموا أنكم في هذه الجزيرة أضيّع من الأيتام

[١] وكان من أمره أنه لما مات يزيد بن معاوية ، ومعاوية بن يزيد ، ونب أهل خراسان بمسلم فأخرجهم ، وعلب كل قوم على ناحية ، ووثقت العتقة ، وعلب عبد الله بن خازم على خراسان ، ثم كتب إليه عبد الملك بن مروان بعد مقتل عبد الله بن الزبير - وقيل قبله - يدعو إلى الدخول في طاعته على أن يطعمه خراسان عشر سنين ، فأبى وحلف ألا يعطيه طائفة أبداً ، وكان ابن خازم يعاين بحير بن ورقاء الصرمي بأبرشهر ، وخليفته على مرو بكير بن وشاح ، فسكن عبد الملك إلى بكير مهادة عن خراسان ، ووعده ومناه ، ودعا إلى عبد الملك ، وأحابه أهل مرو ، وبلغ ابن خازم غفاف أن يأتيه بكير ، فيجتمع عليه أهل مرو وأهل أبرشهر ، فترك بحيراً وأقبل إلى مرو ، فاتيته بحير بالحق ، ودارت بينهما الحرب فقتل ابن خازم في المعركة - انظر تاريخ الطبري ٧ : ص ٤٤ ، ص ١٩٦ .

[٢] أي الصدق في القتال ، والصدق : العدة ، يقال صدقه القتال .

¹¹⁴ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 180.

فِي مَا دَبَّ^(١) اللَّثَامَ ، وَقَدِ اسْتَقْبَلَكُمْ عَدُوُّكُمْ بِجَيْشِهِ ، وَأَسْلَحَتُهُ وَأَقْوَاتُهُ مَوْفُورَةٌ ، وَأَتَمُّ لَأٍ وَزَرَ^(٢) لَكُمْ إِلَّا سِيوفُكُمْ ، وَلَا أَقْوَاتَ إِلَّا مَا تَسْتَخْلِصُونَهُ مِنْ أَيْدِي عَدُوِّكُمْ ، وَإِنْ أَمْتَدَّتْ بِكُمْ الْأَيَّامُ عَلَى افْتِقَارِكُمْ ، وَلَمْ تُنْجِزُوا لَكُمْ أَمْرًا ، ذَهَبَتْ رِيحُكُمْ ، وَتَمَوَّصَتِ الْقُلُوبُ مِنْ رُغْبِهَا مِنْكُمْ الْجُرْأَةَ عَلَيْكُمْ ، فَادْفَعُوا عَنْ أَنْفُسِكُمْ خِذْلَانَ هَذِهِ الْعَاقِبَةِ مِنْ أَمْرِكُمْ ، بِمُنَاجَزَةِ^(٣) هَذَا الطَّاعِيَةِ ، فَقَدْ أَلْقَتْ بِهَ إِلَيْكُمْ مَدِينَتَهُ الْحَصِينَةَ ، وَإِنْ اتَّبَهَازَ الْفُرْصَةَ فِيهِ لَمُتَكِنٍ ، إِنْ سَمَّحْتُمْ لِأَنْفُسِكُمْ بِالْمَوْتِ ، وَإِنِّي لَمْ أَحْذَرُكُمْ أَمْرًا أَنَا عَنْهُ بِنَجْوَةٍ^(٤) ، وَلَا حَمَلْتِكُمْ عَلَى خُطَّةٍ أَرْخَصُ مَتَاعَ فِيهَا النَّفْسُ ، أَرْبَابًا^(٥) فِيهَا بِنَفْسِي ، وَاعْلَمُوا أَنَّكُمْ إِنْ صَبَرْتُمْ عَلَى الْأَشَقِّ قَلِيلًا ، اسْتَمْتَعْتُمْ بِالْأَرْزَاقِ الْأَلَدِّ طَوِيلًا ، فَلَا تَرْغَبُوا بِأَنْفُسِكُمْ عَنْ نَفْسِي ، فِيمَا حَظُّكُمْ فِيهِ أَوْفَرُ مِنْ حَظِّي .

Endülüs'ün Fethinde İrad Ettiği Hutbe

Bilâd-i Mağrib, Velîd b. Abdilmelik'in valisi olan Musa b. Nusayr'a boyun eğip itaat etti. Onun (Musa b. Nusayr'ın) gözü, Endülüs beldelerindeydi ve oraların fethedilmesini arzu ediyordu. Azatlı kölesi Tarık b. Ziyad komutanlığında çoğunluğu Berberîlerden müteşekkil bir orduyu h.92'de Endülüs'e sevketti. (Tarık) ordusunu denizden karşı kıyıya geçirdiğinde onun haberi Gotların kralı Lüzerik'e¹¹⁵ iletildi. Daha sonra kral, muhteşem ordusuyla savaşa yöneldiğinde Tarık, ordusunun azlığından dolayı mağlup olmaktan korktu.

Dönüş hususunda askerlerin kalplerindeki bütün ümitleri kesmek gayesiyle nakil gemilerini yaktırdı ve ordusunun huzuruna çıktı ve ayakta Allah'a en layık ve üstün şekliyle hamd ve sena etti, sonra onları (askerleri) cihada teşvik ve şehitliğe özendirip dedi ki:

“Ey insanlar, kaçış neredir? Deniz arkanızda ve düşman önünüzde, Allah'a yemin olsun ki size doğruluk (harpte samimiyet göstermek) ve sabırdan başka bir

¹¹⁵ Got kralı Lüzerik'in diğer ismi Vizigot kralı Rodrigo'dur. Bu konuda daha geniş bilgi için bakabilirsiniz: İsmail Hakkı Atçeken, “Tarık b. Ziyâd”, *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2011, XL, 25.

şey yoktur, şunu iyi bilin ki siz, bu adada öyle durumdasınız ki, alçak ve cimri sofrasında (mahrum olan) yetimden daha ziyandasınız (size yardım edecek kimse yok) ve düşmanınız ordusuyla sizi karşıladı, onun silahı ve erzakı boldur ve sizin kılıçlarınızdan başka bir sığınağınız yoktur ve düşmanınızın ellerinden zorla alacağınız azığın hâricinde azığınız yoktur. Muhtaçlık üzere günleriniz uzarsa bir şey yapamazsınız, kuvvetiniz gider, düşman ordusunun kalbi, korkunun yerine cesaretle dolar, işinizle ilgili akıbetiniz yönünden rezil ve rüsva olmaktansa bu azgınlarla mücadele ederek kendinizi savununuz.

Düşmanın muhkem şehri sizi bu duruma attı, kendinizi ölüme reva görürseniz elinizdeki imkânı değerlendirebilirsiniz, ben de sizin ile aynı konumda olduğum bir işten dolayı sizi sakındırmıyorum, kendim için yakıştıramadığım ve nefislerin en ucuz meta olduğu bir plana / duruma sizi zorlayıp sürüklemedim. Bilin ki daha zorlu / meşakkate biraz sabrederseniz, uzun süre daha refah, daha tatlı şeyden faydalanıp tadına vardığınızda, kendi payınızın benim payımdan daha fazla olduğu yerde, beni bırakarak kendinizi tercih etmeyiniz.”¹¹⁶

9. Ziyâd b. Ebîh

(۲) وخطب زياد^(۵) فقال :

أَيُّهَا النَّاسُ لَا يَمْنَعَنَّكُمْ سُوءَ مَا تَعْلَمُونَ عَنَّا أَنْ تَنْتَفِعُوا بِأَحْسَنِ مَا تَسْمَعُونَ مِنَّا.

a) Örnek Bir Hitabesi

“Ey insanlar! Bizden öğrendiğiniz kötü şeyler, bizden duyduğunuz iyiliklerden en iyi şekilde faydalanmaktan sizi alıkoyp engellemesin”.¹¹⁷

¹¹⁶ Safvet, a.g.e., II, 299-300.

¹¹⁷ Cârîm, Emin, a.g.e., s. 244.

b) Örnek Hutbelerinden

أيها الناس ! إنا قد أصبحنا لكم ساسة ، وعتكم ذادة ، نسوسكم بسلطان
الله الذي أعطانا ، ونذود عنكم بفيء الله الذي حولنا ، فلنا عليكم السمع والطاعة
فيما أحببنا . ولكم علينا العدل فيما ولىنا . فاستوجبوا عدلنا وفيئنا بما صححتكم لنا .
وأيم الله إن لي فيكم لصرعى كثيرة ، فليحذر كل منكم أن يكون من صرعى !

“Ey insanlar! Biz size idareci ve sizi savunan olduk, Allah’ın bize verdiği otoriteyle sizi idare ediyor ve Onun bize verdiği yetki ile de sizi koruyoruz, bu yüzden size düşen, istediğimiz şeylerde bizi dinlemeniz ve itaat etmenizdir. Tayin edildiğimiz şeyde size adaletilik olmak, bize düşen vecibedir / görevimizdir. Bize öğüdünüzde veya bize yaptığınız karşılıklı nasihatle adaletimizi ve hakkınız olan / payınıza düşen ganimetinizi isteyiniz.

Allah’a yemin ederim ki sizin aranızdan yere serdiğim birçok kimseler vardır, her biriniz yere serdiklerimden olmamaya dikkat edip kaçınsın.”¹¹⁸

Sonuç

Arap milletinin doğuştan getirdiği bir karakter olarak fesahate ve belâgate düşkün olmaları, câhiliye döneminde hitabetin doğuşuna zemin hazırlayan en önemli unsurlardandır. İslâm hitabetinin şekillenmesini sağlayan önemli amillerden biri olarak göze çarpan câhiliye devri hitabetinin Arap edebiyatında büyük bir değeri vardır. Okuma yazma oranının gayet düşük olduğu câhiliyede hatipliğin seçkin bir meslek oluşu ve toplumda şair ve hatiplere çok rağbet edilmesi, sözlü edebiyatı yansıtan şiir ile hitabetin halk nezdinde önemli derecede etkin bir rolü olduğunu göstermiştir. Eksem b. Sayfî et-Temîmî (ö. 9/630), Kus b. Sâide el-İyâdî (ö. 600), Amr b. Ma’dî Kerib ez-Zubeydî (ö. 21/23-643) câhiliye devrindeki en meşhur hatiplerdendir.

Hitabetin altın çağını yaşadığı Sadru’l-İslâm döneminde İslâm edebiyatı ve hitabeti, câhiliye devrinin birikiminden de istifade ederek Kur’an sayesinde en

¹¹⁸ Zeyyât, a.g.e., s. 192.

yüksek seviyeye ulaşmıştır. İslamiyet'i yeni kabul eden Müslümanlarla muhalifi olan müşrikler arasında vuku bulan münakaşa veya mücadeleler esnasında hitabete müracaat edilmesi, İslami hitabeti geliştiren en önemli sebeplerdendir. Özellikle başta Hz. Peygamber (s.a.v.) olmak üzere Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. ez-Zübeyr b. el-Avvâm, Sâbit b. Kays b. Şemmâs vb. pek çok sahabî İslamiyet'in ilk dönemini temsil eden en seçkin hatiplerdendir.

Râşit halifeler devrinin uzantısı olan Emevi devrinde hitabet, âdeta zirve dönemini yaşamıştır. Çünkü siyasî ve dinî amillere bağlı olarak meydana gelen ve Emevilerde olgunlaşan hitabî özellikler, daha önceki câhiliye ve Sadru'l-İslâm dönemlerinde bile göze çarpmamıştır. Gruplararası mücadeleleri tetikleyerek şiddetin ve iç çatışmaların tırmandığı Emevi devri, kaos ve kargaşanın en hararetli bir döneme sahne olmuştur. Görünüşe göre İslami yönde zayıflama ve parçalanma tohumlarının atıldığı Emeviler devrindeki gayet elim hadiseler, diğer yanda hitabetin parlamasını sağlayan en önemli etkenlerdendir. Ayrıca siyasî, dinî fırkalar ve bu fırkalar arasındaki ateşli ve şiddetli tartışma, münakaşa, ifade hürriyeti, fitneyle bağlantılı iç savaşlar ve isyanlar, fetihlerin akabinde genişleyen sınırlar, bu asırdaki hitabetin gelişmesini tetikleyen birtakım etkenlerdendir.

Emevi halifeleri veya idarecileri devletin resmî görüşleri çerçevesinde hitabeti, Emevilerin siyasî ideolojisini yerleştirmek ve güçlendirmek amacıyla kullanmıştır. İlk Emevi halifesi Muâviye b. Ebû Sufyân,¹¹⁹ meşhur valilerden Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi¹²⁰ ve Ziyâd b. Ebîh¹²¹ bu asırdaki en meşhur hatipler olarak Emevi tarihine geçmiştir.

Karşılıklı konuşmak, anlaşmak ve en önemlisi de sağlıklı iletişim kurmak için insan, hitabete muhtaçtır. Her ne kadar medya ile teknolojik imkanlar çok ileri seviyede olsa bile, yaratılışın bir gereği olarak -yukarıda farklı tarihi dönemlerdeki

¹¹⁹ Bu konuda daha geniş bilgi için bakabilirsiniz: İrfan Aycan, "Muâviye b. Ebî Sufyân", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2005, XXX, 332. Cârîm, Emin, a.g.e., s. 147. Câhiz, a.g.e., II, 59-61, 131-132; Safvet, a.g.e., II, 172-176, 249-250.

¹²⁰ Bu konuda daha geniş bilgi için bakabilirsiniz: İrfan Aycan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1996, XIV, 427. Safvet, a.g.e., II, 274-285; İbn Abdi Rabbih, a.g.e., IV, 206-211.

¹²¹ Bu konuda daha geniş bilgi için bakabilirsiniz: İrfan Aycan, "Ziyâd b. Ebîh", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2013, XLIV, 480. Zeyyât, a.g.e., s. 189-190. Cârîm, Emin, a.g.e., s. 244.

örneklerinde de görüldüğü üzere- insanlar, hitabete olan ihtiyacını farkedecek ve bu bağlamda güzel konuşma sanatını kullanmaya da devam edecektir.

Kaynakça

- Ahmet Cevdet Paşa, *Kıyas-ı Enbiyâ ve Tevârih-i Hulefâ*, sadeleştiren: Ali Arslan, Arslan Yayınları, c. I, İstanbul, 1980.
- Atçeken, İsmail Hakkı, "Târik b. Ziyâd", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXX, İstanbul, 2011.
- Atıyye, Muhammed Haşim, *el-Edebu'l-Arabiyyu ve Tarihubu Fi'l-Asri'l-Cahili*, 3. bs., y.y., y.y.y., 1936.
- Aycan, İrfan, "Haccâc b. Yûsuf es-Sekafi", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XIV, İstanbul, 1996.
- Aycan, İrfan, "Muâviye b. Ebî Süfyân", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXX, İstanbul, 2005.
- Aycan, İrfan, "Ziyâd b. Ebîh", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXXIV, İstanbul, 2013.
- Âyid, Ahmed v.d., *Mu'cemu'l-Arabiyyü'l-Esâsiyyu*, Lârûs, Tunus, 2003.
- Câhiz, Ebi Usman Amr b. Bahr, *el-Beyân ve't-Tebyîn*, tah., Abdusselam Muhammed Harun, 7. bs., Mektebetü'l-Hancı, c. I, II, III, Kahire, 1418/1998.
- Cârim, Ali ve Emin, Mustafa, *el-Belâğatu'l-Vâzıha*, Dâru'l-Fikr, Beyrut, 2010.
- Çağrıçı, Mustafa, "Fitne", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XIII, s.s. 156-159, İstanbul, 1996.
- Çakan, İsmail Lütfü, *Dini Hitabet (Çeşitleri-İlkeleri-Örnekleri)*, İFAV Yayınları, İstanbul, 1998.
- Çetin, Abdurrahman, *Hitabet ve İrşad Güzel Konuşma ve İnsanları Etkileme Yolları*, Akça Yayınları, Bursa, 1998.
- Demirayak, Kenan ve Savran, Ahmet, *Arap Edebiyatı Tarihi Câhiliye Dönemi*, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını, Erzurum, 1993.
- Doğru, Mehmet, *Hitabet*, Damla Yayınevi, İstanbul, 2000.
- Durmuş, İsmail, "Seci", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XXXVI, s.s. 273-275, İstanbul, 2009.
- Ebî Ali İsmail b. el-Kâsım el-Kâli el-Bağdâdî, *el-Emali*, Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, c. I, II, III, Beyrut, t.y.

- Edeb en-Nesrul-Emevî*, (Çevrimiçi) <http://www.alkabbah.com/vb/attachments/1126d1378499035-%C3%CF%C8-%E4%E5%C7%C6%EC.doc>, 29.05.2015.
- Elmalı, Hüseyin, "Hitabet", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XVIII, s.s. 158-160, İstanbul, 1998.
- Fâhûrî, Hannâ, *el-Cami Fi Tarihi'l-Edebi'l-Arabî*, 1. b., Daru'l-Cil, Beyrut, 1986, s. 126.
- Fayda, Mustafa "Câhiliyye", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1993, VII.
- Hafâcî, Muhammed Abdu'l-Mun'im, *el-Hayatu'l-Edebiyye fi'l-Asri'l-Câhili*, 1. bs., Beyrut, Daru'l-Cil, 1412/1992.
- İbn Abdi Rabbih, Ahmed b. Muhammed b. el-Endulusî, *Ikdu'l-Ferîd*, 1.bs., Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, c. I, II, III, IV, V, VII, IX, Beyrut, 1983.
- Kahyaoglu, Yasin, "Hâriciler'de Hitâbet Sanatı ve Meşhur İki Hatip", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. 11, sy., V, s. 119-134., Ocak-Haziran 2003.
- Kazancı, Ahmet Lütfi, *Peygamber Efendimiz'in Hitabeti*, Marifet Yayınları, İstanbul, 1980.
- Keskioğlu, Osman, *Siyer-i Nebi (Hazret-i Peygamberin Hayatı)*, 29. bs., DİA Yayınları, Ankara, 2014.
- Koyuncu, Recep, "*Hatip Olarak el-Ahmed b. Kays*", Konya Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya, 2008.
- Köksal, M. Asım, *İslâm Tarihi (Hz. Muhammed ve İslâmiyet)*, İrfan Yayınevi, İstanbul, 1981.
- Mahfûz, Ali, *Fennü'l-Hatâbe*, Dâru'l-İ'tisâm, y.y.y., t.y.
- Mucemu'l-Vasit*, 4.bs., Mecmau'l-Lugati'l-Arabiyye, Mektebetu's-Şurûku'd-Duveliyye, Kahire, 2004.
- Muttakîzâde, İsa ve İsmâîlî, Seccâd, "*Fennu'l-Hatâbeti fi Dav'i'l-Hayâti'l-İctimâriyyeti fi Asri'l-Emevî*", (Çevrimiçi) cls.iranjournal.ir/pdf_1262_ffced23f76c93d49d23efe47bab8eb65.html, 29.05.2015.
- Nallino, Carlo Alfonso, *Tarihu'l-Âdâbi'l-Arabiyye*, y.y., Mısır, 1910-11.
- Özbalıkcı, M. Reşit, *Asr-ı Saadet ve Râşit Halifeler Döneminde Hitâbet*, Yeni Akademi Yayınları, İzmir, 2005.
- Safvet, Ahmet Zeki, *Cemheratu Hutabi'l-Arab*, 1. bs., c. I, II, III, Kahire, 1933.
- Suruç, Salih, *Kâinatın Efendisi Peygamberimizin Hayatı*, 335. bs., Nesil Yayınları, İstanbul, 2013.
- Şevki Dayf, *el-Fennu ve Mezâhibuhu fi'n-Nesri'l-Arabiyye*, 9. bs., Dâru'l-Maârif, Kahire, t.y.

ABDURRAHMAN BAŐI

Uğur, Mücteba, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussâs", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c. XXVIII, s. 291-326, 1986.

University of Babylon, College of Education, (Çevrimiçi) <http://www.uobabylon.edu.iq/uobColleges/lecture.aspx?fid=10&lcid=28372>, 29.05.2015.

Yeğin, Abdullah, *Yeni lügat*, Hizmet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2008.

Yiğit, İsmail, "Emeviler", *DİA*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, c. XI, s.s. 87-104, İstanbul, 1995.

Zeyyât, Ahmed Hasan, *Târihu'l-Edebi'l-Arabî*, Dâru Nehdat Masr, Kahire, t.y.